

СПІВВІДНОШЕННЯ ПРИНЦИПІВ САМОВИЗНАЧЕННЯ НАРОДУ І ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ ТА НЕПОРУШНОСТІ КОРДОНІВ

МЕЛЬНИК Юрій - аспірант факультету суспільних і прикладних наук
Університет Короля Данила

<https://orcid.org/0009-0006-4073-8570>

УДК 342.72/.73

DOI: <https://doi.org/10.71404/EP.2025.3.51>

У статті аналізується співвідношення принципів самовизначення народу і територіальної цілісності та непорушності кордонів. Констатовано, що у міжнародному праві є ціла низка нормативно-правових актів, які покликані регламентувати принцип територіальної цілісності та непорушності кордонів, зокрема, Декларація про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 р., Меморандум про підтримку миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав від 10 лютого 1995 р., Статут ООН і Статуті Міжнародного суду від 26 червня 1945 р., Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 5 грудня 1994 р. тощо. Встановлено, що поняття «цілісність» та «недоторканість» не є тотожними, оскільки у випадку збільшення території держави шляхом незаконного заволодіння частиною території іншої держави, територіальній цілісності шкода справді не заподіюється, адже територія не зменшується, тоді як недоторканість її порушується.

Визначено ознаки принципу самовизначення народів, а саме: ті, що мають намір його реалізувати є етнокультурною спільнотою та вважають себе народом; наявність реальних утисків національних, мовних, релігійних та інших меншин; здійснюється лише у випадку дотримання чітких правових умов (процедури виходу зі складу держави) на конституційних засадах, тобто не у довільній формі (на власний розсуд). А тому, розглядуване право має бути зреалізоване відповідно до

положень національного і міжнародного законодавства.

Встановлено, що нерідко право народів на самовизначення прирівнюють із поняттям сепаратизму, націоналізму, що вочевидь, є неприпустимим. Такий стан речей, мабуть, засвідчує відсутність єдиного правового підходу щодо трактування принципу самовизначення народу.

Доведено, що право народів на самовизначення не повинно впливати із сепаратистських позицій, а прийматися винятково шляхом проведення законного референдуму та пріоритету прав людини без дискримінації населення.

Ключові слова: право на самовизначення, принцип територіальної цілісності народів, права людини і громадянина, європейська інтеграція.

Постановка проблеми

Міжнародне співтовариство, визначаючи право народів і націй на самовизначення, досі не може дати однозначної відповіді, як саме це право має кореспондувати з правом на територіальну цілісність держав, за якою загальноновизнаною процедурою воно має реалізовуватися. Це відтак слугує міжнародно-правовою основою для сепаратистських рухів та вигідне їм, позаяк завдяки неоднозначній реакції світової спільноти на їхню діяльність вони можуть розраховувати на досягнення своїх політичних цілей [1, с. 244, с. 246].

Навесні 2014 року ініціатори так званих «референдумів» в Автономній Республіці Крим і окремих районах Донецької та Лу-

ганської областей визначали підставою для їхнього проведення – право народу на самовизначення. З цього приводу в офіційній позиції російської федерації зазначається наступне: «Проголошення незалежності Республіки Крим та її входження до складу Російської Федерації є законною формою реалізації права народу Криму на самовизначення. Така форма реалізації права на самовизначення була єдиною можливим способом захисту життєво важливих інтересів народу Криму перед обличчям розгулу націонал-радикальних елементів на Україні, що своєю чергою веде до ігнорування інтересів українських регіонів і російськомовного населення. Ця позиція заснована на міжнародному праві й повною мірою йому відповідає» [2]. А тому, нерідко, зміст принципу самовизначення народу прирівнюють із поняттям сепаратизму, націоналізму, що вочевидь, є неприпустимим.

Аналіз останніх досліджень

Дослідженням принципу територіальної цілісності та недоторканності займалися такі вчені, як М.Баймуратов, Ю. Барабаш, Л. Волова, О. Гречко, В. Карташкін, М. Марчук, В. Погорілко, Т. Сироїд, Ю. Тодика, В. Федоров, В. Федоренко та ін.

Щодо питання реалізації принципу самовизначення народів, то воно було предметом розгляду у наукових доробках Б.В. Бабіна, М.Баймуратова, В. Балущка, А. Герасимчука, О. Дашковської, О. Задорожного, О. Киртлюка, О. Клименка, Т. Косюка, М. Кучинського, О. Мережка, О. Поліщук, П. Рабіновича, Ю. Романенка, Т. Рудницької, Є. Самойленка, С. Соколовського, В. Храмової, Б.Чернікова та інших. Попри чималу кількість праць, розглядуване питання залишається недослідженим системно.

Постановка завдання

Метою даної статті є співвідношення принципів самовизначення народу і територіальної цілісності та непорушності кордонів.

Виклад основного матеріалу

У міжнародному праві є ціла низка нормативно-правових актів, які покликані ре-

гламентувати принцип територіальної цілісності та непорушності кордонів. Так, у ст. 6 Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам від 14 грудня 1960 р. визначено, що будь-яка спроба, спрямована на те, щоб частково або повністю зруйнувати національну єдність і територіальну цілісність держави, несумісна з цілями і принципами Статуту ООН [3]. Положення аналогічного змісту передбачені також у Меморандумі про підтримку миру та стабільності в Співдружності Незалежних Держав від 10 лютого 1995 р., Статуті ООН і Статуті Міжнародного суду від 26 червня 1945 р., Меморандумі про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, підписаному 5 грудня 1994 р. тощо.

Слідом, відповідно до змісту розглядуваного принципу, у міжнародному праві виділяють такі покладені на держави зобов'язання: поважати територіальну цілісність кожної держави; стримуватися від будь-яких не сумісних із цілями й принципами Статуту ООН дій, направлених проти територіальної цілісності, політичної незалежності або єдності будь-якої держави-учасниці; утримання від перетворення одна одної в об'єкт воєнної окупації або об'єкт придбання з допомогою сили чи загрози силою [4, с. 37].

Семантичний зміст поняття «цілісність» трактується як стан внутрішньої єдності об'єкта, його відносна незалежність від навколишнього середовища, а «недоторканий» розглядається як такий, що охороняється від посягань з боку будь-кого або такий, якого не можна знищувати через важливість [5, с. 758, с. 1587]. У юридичній літературі вказується, що цілісність характеризує стан території України з позиції його просторових параметрів (єдність та неподільність), а недоторканність – стан того самого об'єкта з позиції зовнішніх умов, в яких виявляється справжня соціальна цінність цього об'єкта. Відтак посягання на цілісність території України є завжди посяганням на її недоторканність, однак не кожне посягання на недоторканність заподіює шкоду цілісності [6, с. 224–225]. Така позиція заслуговує на схвалення, оскільки у випадку збільшення те-

риторії держави шляхом незаконного заволодіння частиною території іншої держави, територіальній цілісності шкода справді не заподіюється, адже територія не зменшується, тоді як недоторканність її порушується.

Відповідно до ст. 73 Конституції України виключно всеукраїнським референдумом вирішується питання про зміну території України, що, очевидно, є єдиним можливим конституційним порядком зміни території України, застосування якого не порушує і не може порушити територіальну цілісність суверенної території держави. Така ж позиція знаходить відображення у юридичній літературі. Так, О.Гречко стверджує, що конституційна сутність єдності та цілісності території полягає в тому, що територія належить Українському народові й не може передаватися іншим державам. Учений пояснює це тим, що передача території у власність іноземних держав змінює правовий режим державної території України, порушує цілісність території як об'єкта права власності Українського народу, оскільки іноземна держава, привласнивши частину державної території, набуває на неї територіальне верховенство, а здійснення права власності на таку територію захищається системою як міжнародного, так і внутрішнього права [7, с. 13, 14].

Щодо принципу самовизначення народів, то його в міжнародному праві сприймають як антиколоніальний принцип, такий, що заперечує зовнішню окупацію, гарантує всім етнічним групам та іншим народам доступ до управління державою [8, с.19]. О. Щербанюк звертає увагу на те, що природним правом нації є право на самовизначення, а не на створення незалежної держави. У реалізації даного права проявляється свобода нації створювати або не створювати свою державну (політичну) організацію. І ця свобода, будучи правовою, завжди обмежена свободою інших суб'єктів, у даному випадку – свободою інших націй і осіб (людей), які її (націю) утворюють. Звідси виводяться умови і межі реалізації нацією права на самовизначення [9, с. 39]. Вочевидь, авторка описує так зване внутрішнє самовизначення, яке полягає у праві народу здійснювати свій політичний, економічний і культурний

розвиток у рамках існуючої держави. Водночас, виділяють також і зовнішнє самовизначення, яке полягає у тому, що кожен народ, тобто населення будь-якої держави в цілому, має право не піддаватися втручанню ззовні при реалізації своїх політичних, економічних і соціальних завдань, у тому числі не бути підданим військовій окупації. По відношенню до колоніальних народів (населення колоній) зовнішнє самовизначення означає, що колонії мають право відділитися від метрополії і стати незалежними та суверенними державами [10].

У міжнародному праві є чимало нормативно-правових актів у яких власне регламентується право народів як на внутрішнє, так і зовнішнє самовизначення. Так, у Декларації про принципи міжнародного права, які стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй від 24 жовтня 1970 р. відображено, що всі народи мають право вільно визначати свій політичний статус і здійснювати економічний, соціальний і культурний розвиток, і кожна держава повинна поважати це право. У зазначеній Декларації передбачено, що формами здійснення народом права на самовизначення є створення суверенної і незалежної держави, вільне приєднання до незалежної держави або об'єднання з нею, або встановлення іншого політичного статусу, вільно визначеного народом [11]. Аналогічний принцип закріплений у підсумковому документі Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15 січня 1989 р., вказано наступне: «Виходячи з принципу рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею, всі народи завжди мають право в умовах повної свободи визначати, коли і як вони бажають, свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання ззовні та здійснювати на власний розсуд свій політичний, економічний, соціальний і культурний розвиток» [12].

Схожі положення також передбачені у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права від 23 березня 1976 р., Хельсінському Заключному акті Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 1 серпня

1975 р., Декларації Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів від 13 вересня 2007 р., Декларації про надання незалежності колоніальним державам та народам від 14 грудня 1960 р. та інших міжнародно-правових актах.

У юридичній літературі окремі науковці ставлять під сумнів доцільність існування принципу самовизначення народів з наступних причин: по-перше, відсутні чіткі та однозначні міжнародно-правові норми, які б розтлумачували та реалізовували таке право; по-друге, немає чітких критеріїв, які б визначали суб'єктів, що мають право на етнополітичне самовизначення; по-третє, немає безперечних, з точки зору демократичних принципів, процедур здійснення цього права; по-четверте, немає способів спільних етнічних самовизначень з іншими правовими нормами, які б забезпечували підтримку політичної світової безпеки та інтереси інших етносів [13]. На противагу вищенаведеної позиції вказується, що принципом самовизначення народів нехтувати не слід, оскільки з його урахуванням відбувся розпад Російської, Австро-Угорської та Османських імперій. Окрім того вільне облаштування свого громадського чи політичного життя є невід'ємним правом будь-якої спільноти. Втім при реалізації цього права виникають чисельні труднощі, які нерідко складно вирішити і дати належну правову оцінку [14].

З огляду на вищенаведене, слід більш детально зупинитись на аналізі поняття «право на самовизначення», виокремивши його ознаки. Так, мабуть, першою ознакою права на самовизначення є те, що ті, що мають намір його реалізувати є етнокультурною спільнотою та вважають себе народом. Семантичний зміст цього поняття трактується як: люд, який народився на відомому просторі; люди взагалі, мова, плем'я; жителі країни, які розмовляють на одній мові; обителі держави, країни, яка стоїть під одним управлінням; чернь, простолюдини; більшість людей; натовп [15, с.461]. Варто зазначити, що 11 травня 2014 року на території, підконтрольній так званим «ЛНР» та «ДНР» було проведено «референдуми» за результатами яких проголошено їх незалежність та прийнято конституції. Щоправда, їх статус

не був визнаний жодною державою-членом ООН. Така позиція відповідає положенням чинного законодавства, оскільки жодного окремого народу Донбасу не існує, а проведення так званого референдуму було незаконним.

До однієї з ознак права народів на самовизначення у юридичній літературі відносять наявність реальних утисків національних, мовних, релігійних та інших меншин. Втім, Т.Косюк небезпідставно зауважує, що проблемним моментом є питання щодо «серйозних порушень прав» певної категорії людей чи народу. Якою процедурою повинна здійснюватися перевірка чи аналіз такого стану? Як визначити ступінь «серйозності» порушень? [16]. Очевидно, що дати відповідь на ці питання складно. Втім, характер таких порушень, мабуть, повинен бути істотним і таким, щоб слугував однією з підстав на реалізацію права народів на самовизначення.

Черговою ознакою принципу самовизначення народів є те, що таке може здійснюватись лише у випадку дотримання чітких правових умов (процедури виходу зі складу держави) на конституційних засадах, тобто не у довільній формі (на власний розсуд). А тому, розглядуване право має бути зреалізоване відповідно до положень національного і міжнародного законодавства. Так, скажімо, у рішенні Конституційного Суду України від 20 березня 2014 р. Справа №1-15/2014, вказується «що право на самовизначення на території Автономної Республіки Крим та в місті Севастополі було реалізовано їх жителями як невід'ємною частиною всього Українського народу під час всенародного голосування на всеукраїнському референдумі 1 грудня 1991 року. Враховуючи результати цього референдуму, Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей – 28 червня 1996 року прийняла Конституцію України, в якій, зокрема, проголосила Україну суверенною і незалежною державою та закріпила принцип її територіальної цілісності» [17].

Висновки

Таким чином, територіальна цілісність фактично виступає гарантією верховенства

держави та її суверенності, та означає неподільність території і включає в себе два взаємозалежні елементи: 1) територіальну або просторову цілісність; 2) політичну цілісність. Право ж народів на самовизначення не повинно впливати із сепаратистських позицій, а прийматися винятково шляхом проведення законного референдуму та пріоритету прав людини без дискримінації населення.

Література

1. Литвиненко О. К. Поняття та класифікація сепаратистських рухів. *Гілея : науковий вісник* : збірник наукових праць. Вип. 108. С. 243–247.

2. Правовые обоснования позиции России по Крыму и Украине. Посольство Российской Федерации в Федеративной Республике Германия : веб-сайт. URL: <http://russische-botschaft.ru/wp-content/uploads/2014/10/Kрым-pravovye-osnovy.doc>

3. Резолюция 1514 (XV) Генеральной Ассамблеи ООН. Декларация о предоставлении независимости колониальным странам и народам от 14 декабря 1960 г. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_280

4. Міжнародне право : слов.-довід. / [С. М. Переполькін, Т. Л. Сироїд, Л. А. Філяніна] ; за заг. ред. Т. Л. Сироїд. – Харків : Юрайт, 2014. 408 с.

5. Великий тлумачний словник української мови (з дод. і допов.). / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. 1736 с.

6. Рубашенко М. А. Співвідношення понять «територіальна цілісність» та «територіальна недоторканність» у кримінальному праві України (ст.110 КК). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 26. С. 223–226.

7. Гречко О. О. Принцип єдності та цілісності державної території як гарантія унітарного характеру української держави. *Право і Безпека*. 2014. № 4 (55). С. 12–15.

8. Косяк Т. П. Актуальні аспекти тлумачення та реалізації принципу самовизначення народів. *Наукові записки*. Том 160. 2014. С.17-22.

9. Щербанюк О.В. Забезпечення народного суверенітету в умовах європейської ін-

теграції України: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. пр. / Чернівецький університет. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2013. – Вип. 660 : Правознавство. – С. 38–43.

10. Supreme Court Judgements Referencere Secession of Quebec [1998] 2 SCR 217 [Electronic resource] // Рішення Верховного суду Канади з 1907 року. – Mode of access: <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1643/index.do>. – Title from the screen.

11. Декларация о принципах международного права, касающихся дружественных отношений и сотрудничества между государствами в соответствии с Уставом Организации Объединенных Наций від 24.10.1970 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_569.

12. Підсумковий документ Віденської зустрічі держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі від 15 січня 1989 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_081.

13. Чешко С.В. Кризис доктрины самооприделения. Главный исторический портал страны. URL: <https://histrf.ru/read/articles/krizis-doktriny-samoopriedieleniia>

14. Садула Л., Луцик Д., Шельмук Д. Особливості реалізації принципу самовизначення народів. *Наше право*. №4.2021.С.103-107

15. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т. 2 / Даль В. – М. : Рус. яз., 1989. 782 с.

16. Косяк Т. Актуальні аспекти тлумачення та реалізації принципу самовизначення народів. *Наукові записки*. Том 160. 2014. С.17-22.

17. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням виконуючого обов'язки Президента України, Голови Верховної Ради України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим і міста Севастополя» від 20 березня 2014 р. Справа №1-15/2014.

SUMMARY

The article analyzes the relationship between the principles of self-determination of peoples and territorial integrity and inviolability of borders. It is stated that in international law there is a whole series of normative legal acts that are designed to regulate the principle of territorial integrity and inviolability of borders, in particular, Declaration on the Granting of Independence to Colonial Countries and Peoples of December 14, 1960, Memorandum on the Support of Peace and Stability in the Commonwealth of Independent States of February 10, 1995, the Charter of the United Nations and the Statute of the International Court of Justice of June 26, 1945, Memorandum on security guarantees in connection with Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons of December 5, 1994, etc.

It has been established that the concepts of «integrity» and «integrity» are not identical, since in the case of an increase in the territory of a state through the illegal seizure of part of the territory of another state, territorial integrity is not really harmed, since the territory does not decrease, while its inviolability is violated.

The signs of the principle of self-determination of peoples have been identified, namely: those

who intend to implement it are an ethno-cultural community and consider themselves a people; the presence of real oppression of national, linguistic, religious and other minorities; is carried out only in the case of compliance with clear legal conditions (procedures for leaving the state) on constitutional grounds, that is, not in an arbitrary form (at one's own discretion). Therefore, the right in question must be implemented in accordance with the provisions of national and international legislation.

It has been established that the right of peoples to self-determination is often equated with the concept of separatism and nationalism, which is obviously unacceptable. This state of affairs probably testifies to the absence of a unified legal approach to interpreting the principle of self-determination of peoples.

It has been proven that the right of peoples to self-determination should not stem from separatist positions, but should be accepted exclusively through a legal referendum and the priority of human rights without discrimination against the population.

Key words: the right to self-determination, the principle of territorial integrity of peoples, human and civil rights, European integration.